

เอกสารประกอบการฝึกอบรม

การศึกษาชุมชนอย่างมีส่วนร่วม

การศึกษาชุมชนอย่างมีส่วนร่วม

หมายถึง ช่องทางและวิธีการที่จะช่วยให้ชุมชนสามารถเห็นคุณค่าของการแลกเปลี่ยนความคิดเห็น ประสบการณ์ การวิเคราะห์ ภาวะชีวิตของชุมชน การวางแผน และดำเนินการโดยชุมชนเองใน กระบวนการศึกษาชุมชนอย่างมีส่วนร่วม คนนอก นักวิจัย นักพัฒนา หรือนักวิชาการจะมีบทบาทช่วย และวิธีเทคนิคต่าง ๆ เพื่อให้การวิเคราะห์ชุมชนเป็นไปอย่างรวดเร็ว ไม่เครียดและมีส่วนร่วม

หลักการศึกษาชุมชนอย่างมีส่วนร่วม

1. การเรียนรู้จากชาวบ้าน เรายึดหลักการเรียนรู้จากชาวบ้านโดยตรง ถือว่าชาวบ้านเป็นครู โดย เรียนรู้เกี่ยวกับสภาพทางกายภาพ ชีวภาพ เศรษฐกิจและสังคม
2. การเรียนรู้อย่างรวดเร็วและก้าวหน้า ค้นหาความจริงอย่างจริงจัง โดยคำนึงถึงความยืดหยุ่นของ วิธีการ การใช้โอกาสให้เป็นประโยชน์ การทำตัวอย่าง เพื่อให้เกิดการเรียนรู้ การถามซ้ำ การ ตรวจสอบ ความถูกต้อง ทั้งนี้ไม่มีอีกรูปแบบและวิธีการที่ตายตัว แต่ปรับตัวให้เข้ากับ กระบวนการเรียนรู้ที่กำลังดำเนินอยู่
3. การลดความผิดพลาดที่อาจเกิดจากการเรียนรู้ ที่ยึดสมมติฐานของตัวเองเป็นเกณฑ์
4. เรามักจะมีสมมติฐานของเราต่อการเรียนรู้หนึ่ง ๆ ในหมู่บ้าน ซึ่งเป็นต้นเหตุให้เกิดการเรียนรู้ที่ ผิดพลาดได้ดังนั้นเราจึงควรยึดหลักการฟังให้มาก พูดแต่น้อย ไม่รีบร้อนแต่เรียนรู้อย่างชัดเจน และตามสบาย ไม่ยึดเอาตัวเองเป็นสำคัญและการสั่งการ ประการสำคัญคือหาโอกาสพูดคุยกับ คนยากจนและสตรีเพื่อเรียนรู้ปัญหาและความจำเป็นเร่งด่วนของเขา
5. การจัดความสมดุล เราควรจัดความสมดุลระหว่างค่าใช้จ่ายกับประโยชน์ที่ได้รับจากการเรียนรู้ ข้อมูลที่เป็นจริง กล่าวคือควรรู้ว่าเรื่องใดไม่คุ้มค่าต่อการเรียนรู้ เรื่องใดไม่ต้องการความแม่นยำ มากหรืออีกนัยหนึ่งเราไม่ทำอะไรเกินความจำเป็น หรือประมาณการอย่างถูกต้องดีกว่าทำอย่าง แม่นยำแต่ผิด
6. การตรวจสอบความถูกต้อง ตรวจสอบความถูกต้องโดยใช้สิ่งต่าง ๆ ประกอบกันเช่น วิธีการหา ข้อมูล ประเภทของข้อมูล ผู้วิจัย สาขาวิชา เป็นต้น ซึ่งอาจใช้ถึง 3 อย่าง เพื่อตรวจสอบความ ถูกต้อง
7. ความหลากหลาย เรายึดหลักการแสวงหาความแตกต่างมากกว่าการใช้ค่าเฉลี่ย โดยจะจงหา ตัวอย่างที่มีความหลากหลายแทนการสุ่มตัวอย่าง
8. จัดหาสิ่งอำนวยความสะดวก และกระตุ้นให้ชาวบ้านทำการศึกษาค้นคว้าเอง วิเคราะห์เอง และ เสนอผลการศึกษาเอง การกระทำดังกล่าวเป็นกระบวนการที่ชาวบ้านได้เรียนรู้เรื่องราวที่ ทำการศึกษาและมีความรู้สึกเป็นเจ้าของสิ่งที่เขาค้นพบ เราอาจมีความจำเป็นในระยะ เริ่มแรกของกระบวนการเรียนรู้ หลังจากนั้นเราจะถอยไปอยู่ข้างหลังหรือเลียงไปที่อื่น โดยไม่มี การสัมภาษณ์หรือขัดจังหวะในขณะที่ชาวบ้านกำลังดำเนินการศึกษา โดยสรุป อาจกล่าวได้ว่า เราจะเปลี่ยนบทบาทจากผู้วิจัยหรือผู้ค้นหาข้อเท็จจริงเป็นผู้อำนวยความสะดวก

9. ความตื่นตัวและความรับผิดชอบต่อการตรวจสอบข้อบกพร่องเราเป็นผู้อำนวยความสะดวกจะตรวจสอบพฤติกรรมของตัวเองตลอดเวลาและความพยายามที่จะทำให้ดีขึ้น โดยประกอบด้วย 2 ส่วน คือ ประการแรก น้อมรับวิจารณ์ญาติที่ดีที่สุดของตนเองหรือผู้ร่วมงาน มากกว่ากฎเกณฑ์ตายตัวในคู่มือ
10. การเรียนรู้จากกันและกัน มีการแลกเปลี่ยนข้อมูลและแนวคิดระหว่างชาวบ้านด้วยตนเอง ระหว่างชาวบ้านและบุคคลภายนอก นอกจากนี้ควรมีการแลกเปลี่ยนระหว่างหน่วยงานในเรื่องการอบรม พื้นที่สนามและประสบการณ์

ทั้งนี้หลักการที่สำคัญที่สุดของการศึกษาชุมชน หรือศึกษากลุ่มเป้าหมายโดยวิธีนี้ ก็คือทำให้ชุมชนมีส่วนร่วมอย่างเต็มที่ในกระบวนการศึกษา ผู้จัดต้องพยายามที่จะสอดแทรกหรือชักจูงให้หย่อยที่สุดควรปล่อยให้ชาวบ้านที่ร่วมกิจกรรมได้แสดงความคิดเห็นสูงสุด

การศึกษาชุมชนโดยวิธีนี้ โดยทั่วไปแล้วจะใช้กลุ่มเป้าหมายประมาณ 6 – 10 คน ถ้ากลุ่มเป้าหมายมีจำนวนมากเกินไป จะทำให้สับสนและควบคุมประเด็นได้ยาก แต่ถ้ากลุ่มเป้าหมายมีจำนวนน้อยเกินไป ก็จะทำให้การยืนยันและตรวจสอบข้อมูลจากกันและกัน จุดเด่นของวิธีการนี้คือชาวบ้านที่มาร่วมกิจกรรมไม่จำเป็นต้องเป็นผู้ที่รู้หนังสือ (ภาษาเขียน) และแม้แต่ผู้ที่ไม่สามารถสื่อสารภาษาพูดกับผู้จัดได้ ก็ยังสามารถใช้วิธีการนี้ได้ ถ้ามีล่ามหรือผู้ที่คอยอธิบายประเด็นให้ชาวบ้านเข้าใจ

ในการศึกษาชุมชนอย่างมีส่วนร่วม ผู้ศึกษาสามารถและเก็บรวบรวมข้อมูลตามความต้องการได้หลายประเด็น ในการเก็บข้อมูล บางครั้งก็ขึ้นอยู่กับตัวผู้ศึกษาเองว่าต้องการศึกษาข้อมูลด้านไหนเพื่อจุดประสงค์ของกิจกรรมใด ในที่นี้จะขอแจกแจงประเด็นการศึกษาข้อมูลด้านต่าง ๆ ที่สามารถหาได้จากวิธีการนี้แต่พอสังเขป ดังนี้

ประเด็นหลัก	ประเด็นรอง
ลักษณะทางกายภาพ	- ที่ตั้ง อาณาเขตที่สำคัญในชุมชน
	- สภาพการตั้งบ้านเรือน, บริเวณไร่นา นา สวน บ่อน้ำ
	- ทรัพยากรธรรมชาติและระบบนิเวศ เช่น แหล่งน้ำ ต้นไม้ ฯลฯ
ประชากร	- โครงสร้างอายุประชากร
	- ผู้มี/ไม่มีสัญชาติไทย
	- จำนวนครัวเรือน
	- อัตราการเกิด การตาย ในรอบปีที่ผ่านมา
	- การย้ายถิ่น
	- ประชากรวัยแรงงาน วัยทารก วัยเรียน
	- สตรีวัยเจริญพันธุ์ ฯลฯ

ประเด็นหลัก	ประเด็นรอง
เศรษฐกิจ	- การใช้ประโยชน์ที่ดิน
	- การจัดการลุ่มน้ำ ป่าไม้
	- อาชีพ
	- การถือครองพื้นที่การเกษตร
	- ฤดูกาลผลิต, ปฏิทินการเกษตร
	- ชนิดของพืชที่ปลูกในแต่ละพื้นที่
	- ผลผลิต รายได้
	- หนี้สิน
	- ชนิดและจำนวนของสัตว์เลี้ยง
	ฯลฯ
การศึกษา	- ทรัพยากรทางการศึกษาที่มีในชุมชน
	- ความรู้พื้นฐานของประชากร
	- ความต้องการทางการศึกษา
	- จำนวนผู้รู้/ไม่รู้หนังสือ
	- จำนวนนักเรียนที่สำเร็จการศึกษาระดับต่าง ๆ
	- จำนวนผู้เข้าร่วมกิจกรรมการศึกษานอกโรงเรียนประเภทต่างๆ
วัฒนธรรม	- ผู้นำและบทบาทของผู้นำ
	- การรวมกลุ่ม การแบ่งกลุ่ม
	- ระบบเครือญาติ
	- ความเชื่อ ศาสนา
	- ภูมิปัญญาของชาวบ้านหรือบุคคลที่มีบทบาทพิเศษ เช่น หมอผี คนทรง ช่างฝีมือ ผู้รู้ ผู้อาวุโสในชุมชน ฯลฯ
คุณภาพชีวิต	- จำนวนผู้ติดยาเสพติดชนิดต่าง ๆ
	- การให้ภูมิคุ้มกันโรค
	- การคุมกำเนิด
	- แหล่งน้ำเพื่อการอุปโภคบริโภค
	- ครุภัณฑ์ที่มีส้วมถูกสุขลักษณะใช้
	- ผู้เสี่ยงต่อการติดเชื้อเอดส์ ผู้ติดเชื้อเอดส์ ผู้ป่วยเอดส์
	- ความเจ็บป่วยต่าง ๆ และบุคลากรทางการ รักษาพยาบาล

ขั้นตอน / วิธีการ

วิธีการนี้สามารถใช้วัสดุหลาย ๆ อย่างในการดำเนินการศึกษาขึ้นอยู่กับสถานที่และกลุ่มเป้าหมายที่ต้องการศึกษาเก็บข้อมูล ถ้าสถานที่อยู่ห่างไกลการคมนาคมมาก ๆ หรือการคมนาคมไม่สะดวก การนำเอาวัสดุเข้าไปจัดกิจกรรมคงเป็นเรื่องยุ่งยากพอสมควร หรือถ้ากลุ่มเป้าหมายที่เราต้องการจัดกิจกรรมเพื่อเก็บข้อมูล เป็นกลุ่มที่มีปัญหาเรื่องการสื่อสารทางภาษา เช่น ชนกลุ่มน้อยที่ใช้ภาษาคนละภาษากับผู้เก็บข้อมูล หรือชาวบ้านที่ขาดทักษะในการเขียน เป็นต้น ดังนั้นการใช้อุปกรณ์จึงจำเป็นต้องเลือกใช้ให้เหมาะสมกับข้อมูลที่ต้องการ สถานที่ และกลุ่มเป้าหมายที่เราต้องการศึกษาเก็บข้อมูลนั้น ๆ ด้วย อย่างไรก็ตามใครขอเสนอแนะวัสดุที่จำเป็นต้องใช้ในกิจกรรมดังต่อไปนี้

- 1) วัสดุในการเขียน เช่น กระดาษโปสเตอร์หรือกระดาษอื่นที่ใช้แทนกันได้ สีเคมี ปากกา ดินสอ หรือแม้แต่ก้อนถ่านก็สามารถใช้เพื่อเขียนได้
- 2) วัสดุจากธรรมชาติ เช่น กิ่งไม้ ใบไม้ ก้อนดิน ก้อนหินขนาดต่าง ๆ เมล็ดพืช ชนิดต่าง ๆ ที่มีอยู่ในท้องถิ่น เช่น เมล็ดข้าวโพด เมล็ดถั่ว ฯลฯ
- 3) ในกรณีที่ไม่สามารถจะหาวัสดุในข้อ 1 อาจจะใช้ลานดินหรือลานซีเมนต์แทนและใช้ไม้ขีดไฟหรือถ่านเขียนแทนก็ได้

ขั้นตอนทั่วไปในการศึกษาชุมชนอย่างมีส่วนร่วม

การทำกิจกรรมประกอบด้วยขั้นตอนดังต่อไปนี้

- 1) การกำหนดประเด็นที่ต้องการจะศึกษา ผู้ทำการศึกษจะต้องกำหนดประเด็นปัญหาที่ต้องการจะศึกษาไว้ก่อนการทำกิจกรรม เพื่อเป็นแนวทางในการตั้งคำถามขณะทำกิจกรรมกับกลุ่มเป้าหมาย
- 2) ชั่งลงมือปฏิบัติกิจกรรม ในขั้นตอนนี้ต้องมีการสร้างความคุ้นเคยกับกลุ่มเป้าหมายก่อน โดยวิธีการแนะนำตัวหรือวิธีการอื่น ๆ ตามความเหมาะสม แล้วจึงเชิญชวนให้เข้าร่วมกิจกรรม
- 3) เริ่มสนทนาถึงลักษณะการตั้งบ้านเรือน ชักชวนให้ทำแผนที่หมู่บ้านอย่างง่าย ๆ ลงในกระดาษที่เตรียมไว้ ต่อจากนั้นผู้เก็บข้อมูลจะป้อนคำถามตามที่กำหนดไว้ให้กลุ่มเป้าหมายใช้แผนที่และอุปกรณ์ที่เตรียมไว้เป็นสื่อในการให้ข้อมูล เช่น ถ้าต้องการทราบจำนวนของผู้ย้ายถิ่นของแต่ละครอบครัวก็กำหนดให้ผู้ร่วมกิจกรรมนำก้อนหิน 1 ก้อนแทนคน 1 คน ไปวางไว้ที่แผนที่บ้านที่มีผู้ย้ายถิ่น ก็จะได้ข้อมูลของผู้ย้ายถิ่นตามที่ต้องการ หรือถ้าต้องการทราบจำนวนผู้ที่อ่านออกเขียนได้ก็ขอให้ชาวบ้านเอาเมล็ดพืช 1 เมล็ด หรือใบไม้ 1 ใบ ใส่ไว้แทน เป็นต้น
- 4) การจดบันทึกข้อมูล ข้อมูลที่ได้จากการทำกิจกรรมควรได้รับการจดบันทึกไว้ทันที มิฉะนั้นจะเกิดสูญหาย เพราะในกระบวนการทำกิจกรรมจะมีการเคลื่อนไหวของข้อมูลอยู่ตลอดเวลา
- 5) การตรวจสอบข้อมูล การตรวจสอบข้อมูลสามารถทำได้ทันทีในขณะที่ทำกิจกรรมดำเนินอยู่ เพราะในกระบวนการของวิธีการนี้ ผู้ให้ข้อมูลจะแสดงความคิดเห็นต่อข้อมูลที่เพื่อนในกลุ่ม

ให้อยู่ตลอดเวลา ในกรณีที่ความคิดเห็นต่อข้อมูลของผู้ให้ไม่ตรงกัน จึงถือว่าการตรวจสอบข้อมูลเป็นการตรวจสอบโดยกลุ่มผู้ให้ข้อมูลเอง

- 6) ประเด็นที่จะศึกษาจะเริ่มจากประเด็นที่เป็นรูปธรรม เช่น แผนที่ที่ตั้งของแต่ละครัวเรือน จำนวนสมาชิก ฯลฯ แล้วค่อย ๆ เปลี่ยนเป็นประเด็นที่เป็นนามธรรมขึ้นเรื่อย ๆ เช่น ระบบเครือญาติความสัมพันธ์ในชุมชน เป็นต้น
- 7) พยายามส่งเสริมให้ชาวบ้านที่มาร่วมกิจกรรมได้อภิปราย ถกเถียง หรือปรับปรุงข้อมูลอยู่เรื่อย ๆ เพื่อเป็นการตรวจสอบข้อมูลวิธีหนึ่งไปด้วย
- 8) วิธีการนี้จะได้ดียิ่งขึ้น ถ้ากิจกรรมดังกล่าวสามารถนำไปสู่การอภิปราย เพื่อหาแนวทางแก้ปัญหา และลงมือทำจริง ๆ เพื่อแก้ปัญหาของชุมชน
- 9) พยายามหลีกเลี่ยงการใช้ตัวหนังสือหรือตัวเลขตลอดเวลาที่ใช้เทคนิคนี้ และถ้าเป็นไปได้ ควรพยายามหลีกเลี่ยงการใช้ปากกาหรือสีเมจิกเพื่อเขียน แต่พยายามใช้วัสดุที่หาได้ในท้องถิ่น เช่น ก้อนหิน ก้อนกรวด เมล็ดพืช เป็นต้น

วิธีการ / เครื่องมือต่าง ๆ ของการศึกษาชุมชนอย่างมีส่วนร่วม

1. เครื่องมือ/ วิธีการทั่วไป

1.1 ศึกษาข้อมูลทุติยภูมิ

1.2 การสังเกตโดยตรง / มีส่วนร่วม (ขณะศึกษา, ร่วมกิจกรรม)

1.3 การสัมภาษณ์เชิงโครงสร้าง เช่น การสนทนากลุ่ม สัมภาษณ์กลุ่ม สัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญรายบุคคล

2. เครื่องมือ/ วิธีการศึกษาชุมชนอย่างมีส่วนร่วมเฉพาะ

2.1 การทำแผนที่แบบต่างๆ

2.1.1 ภาพตัดขวาง

ภาพตัดขวางเป็นเครื่องมือที่ใช้ในการแลกเปลี่ยนพูดคุยเกี่ยวกับการใช้ประโยชน์ที่ดิน โดยเฉพาะรูปแบบการใช้ที่ดินในแต่ละระดับความสูงของพื้นที่ ซึ่งสามารถทำข้อมูลย้อนหลังด้วยภาพตัดขวางหลายอันเปรียบเทียบกัน ให้เห็นถึงเปลี่ยนแปลงของรูปแบบการใช้ที่ดิน และการใช้ประโยชน์จากป่าของชุมชน

วิธีการในการทำภาพตัดขวาง

- 1) ทีมงานควรมีความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับขอบเขตพื้นที่ของชุมชน และชุมชนใกล้เคียง โดยการหาข้อมูลทุติยภูมิที่ตั้งของชุมชนมาเป็นข้อมูลพื้นฐาน ร่วมกับการสอบถามพูดคุย
- 2) การเลือกจุดตัดขวาง พิจารณาจากรูปแบบของกลุ่มน้ำ จากยอดเขาสู่ลำห้วย ควรเลือกบริเวณหรือจุดที่ผ่านชุมชน ที่มีความกว้างมากที่สุด เพื่อจะได้จัดทำข้อมูลการใช้ที่ดินให้ครบถ้วนมากที่สุด

- 3) เริ่มทำภาพตัดขวางจากจุดที่ต่ำที่สุดคือลำห้วย ต่อด้วยที่ราบริมลำห้วย ที่ดอน ที่ราบเชิงเขา ไร่เขา และสันเขา
- 4) ลงข้อมูลการใช้ที่ดินเป็นรูปภาพ เช่น ที่นา ชุมชน ไร่ข้าว ไร่เงาะ ไร่ข้าวโพด สวนมะม่วง พื้นที่ป่า
- 5) แลกเปลี่ยนพูดคุยทำข้อมูล ที่ได้จากภาพตัดขวาง ปรับภาพจากข้อมูลที่ได้ให้สมบูรณ์ขึ้น

2.1.2 แผนที่รอบในและรอบนอก

แผนที่รอบใน และแผนที่รอบนอก เป็นแผนที่พื้นฐาน ที่ง่ายแก่การจัดทำร่วมกับชุมชน เป็นเครื่องมือที่สำคัญในการสร้างความคุ้นเคยกับคนในชุมชน เพราะในกระบวนการจัดทำนั้น จะต้องพูดคุยสื่อสารกับคนในชุมชนเป็นหลัก ผ่านการเดินดูสถานที่ต่าง ๆ ร่วมกัน จึงสามารถเข้าถึงบ้านที่เราสนใจได้ นอกจากนี้ยังสามารถสร้างความมั่นใจให้กับชุมชน เพราะจะเป็นผู้ลงมือทำแผนที่ด้วยตนเอง โดยมี “เรา” เป็นกองเชียร์ คอยตั้งคำถาม คอยแนะนำการทำแผนที่ และที่สำคัญคือข้อมูลต่าง ๆ ที่จะนำมาทำแผนที่นั้น ชุมชนจะรู้มากกว่าเรา (หรือชุมชนเท่านั้นที่รู้ เราไม่รู้เลย) ชุมชนจะรู้สึกว่าเขาก็มีความรู้เหมือนกัน คนนอกอย่างเราช่างไม่รู้อะไรเลย ทำให้เกิดความมั่นใจในการนำเสนอเรื่องราวอื่น ๆ ของตน

ประเด็นข้อมูลที่จะนำมาลงในแผนที่ จะเป็นเรื่องอะไรบ้าง ก็แล้วแต่เราจะกำหนด ในแผนที่รอบใน ส่วนใหญ่จะเป็น ที่ตั้งบ้านเรือน วัด โบสถ์ โรงเรียน สถานอนามัย ประปาของหมู่บ้าน สุสาน สถานที่ประกอบพิธีกรรม เป็นต้น แผนที่รอบนอก จะเป็น แม่น้ำ ลำธาร ป่าไม้ การปลูกพืช พื้นที่เลี้ยงสัตว์ เขตอนุรักษ์พันธุ์ปลา ป่าสมบูรณ์ไพร เป็นต้น

วัตถุประสงค์

- 1) เพื่อเป็นเครื่องมือในการสร้างความสัมพันธ์ ความคุ้นเคย และความมั่นใจกับคนในชุมชน
- 2) เพื่อสร้างการมีส่วนร่วมของคนหลากหลายกลุ่มในชุมชน ทุกฐานะ อาชีพ เพศ วัย เนื่องจากต้องนำเสนอข้อมูลที่หลากหลาย และลงมือทำแผนที่ด้วยตนเอง
- 3) เพื่อให้มีข้อมูลที่เป็นรูปธรรมทั้งภายในชุมชน บริเวณรอบนอกชุมชน เป็นฐานในการพูดคุยหาข้อมูลในเชิงลึกต่อไป
- 4) เพื่อใช้เป็นสื่อในการศึกษาเผยแพร่อย่างกระชับและครอบคลุม จนเห็นภาพรวมของชุมชนได้

ประเด็นข้อมูลที่ใช้ประกอบในการทำแผนที่รอบใน

- 1) ที่ตั้งของครัวเรือน (ทุกครัวเรือนในชุมชน)
- 2) บ้านของบุคคลสำคัญในหมู่บ้าน (บ้านผู้นำ ผู้รู้ด้านต่าง ๆ หัวหน้ากลุ่ม ครู ฯลฯ)
- 3) ที่ตั้งโครงสร้างพื้นฐานของชุมชน เช่น ถนน ประปาหมู่บ้าน สะพาน ฯลฯ
- 4) พื้นที่ทางสังคม เช่น ลานวัฒนธรรม ป่าช้า ที่ทำพิธีกรรมต่างๆ เป็นต้น

ประเด็นข้อมูลที่ใช้ประกอบในการทำแผนที่รอบนอก

- 1) ขอบเขตของหมู่บ้าน
- 2) ขอบเขตทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า สัตว์ป่า สมุนไพร
- 3) ขอบเขตการจัดการทรัพยากรของชุมชน (การใช้ที่ดิน ปลูกพืช เลี้ยงสัตว์ ฯลฯ)
- 4) ที่ตั้งโครงสร้างพื้นฐานของชุมชน
- 5) ที่อยู่อาศัยของชุมชนโดยรวมของชุมชน

วิธีการในการทำแผนที่รอบใน

- 1) ทีมงานควรมีความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับขอบเขตพื้นที่ของชุมชน และรูปร่างของที่ตั้งหมู่บ้าน โดยการหาข้อมูลทุติยภูมิที่ตั้งของชุมชนมาเป็นข้อมูลพื้นฐาน ร่วมกับการสอบถามพูดคุย
- 2) ออกแบบขอบเขตของแผนที่รอบใน ให้มีขนาดพอเหมาะกับความถี่ที่ใช้ทำแผนที่
- 3) สอบถามถึงข้อมูลจุดสำคัญของพื้นที่ โดยเฉพาะจุดที่เป็นกึ่งกลางบ้านเพื่อเริ่มทำแผนที่จากจุดนี้ โดยการชักชวนให้ชาวบ้านเริ่มลงรายละเอียดจากจุดสำคัญของชุมชน เช่น ถนน ลำเหมือง วัด โรงเรียน บ้านผู้ใหญ่ บ้านผู้นำธรรมชาติ บ้านผู้รู้ แล้วจึงเพิ่มเติมรายละเอียดเกี่ยวกับความสัมพันธ์ด้านต่างๆ ตามต้องการ เช่น สมาชิกกลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มผู้ใช้น้ำ ฯลฯ
- 4) แลกเปลี่ยนพูดคุยจากการทำข้อมูลแผนที่รอบใน เพิ่มเติมรายละเอียดจากข้อมูลที่ได้ให้สมบูรณ์ขึ้น

วิธีการในการทำแผนที่รอบนอก

- 1) ทีมงานควรมีความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับขอบเขตพื้นที่ของชุมชน และชุมชนใกล้เคียง โดยการหาข้อมูลทุติยภูมิที่ตั้งของชุมชนมาเป็นข้อมูลพื้นฐาน ร่วมกับการสอบถามพูดคุย
- 2) ออกแบบขอบเขตของแผนที่รอบนอก ให้มีขนาดพอเหมาะกับความถี่ที่ใช้ทำแผนที่
- 3) สอบถามถึงข้อมูลจุดสำคัญของพื้นที่ เพื่อชักชวนให้ชาวบ้านเริ่มลงรายละเอียดจากจุดสำคัญของพื้นที่ชุมชนก่อน เช่น ลำห้วย ถนน พื้นที่ป่า ที่ตั้งชุมชน แล้วจึงไปลงรายละเอียดเกี่ยวกับการใช้ที่ดิน เช่น แปลงนา ไร่ ไร่สวน ผัก ฯลฯ
- 4) ลงข้อมูลการใช้ที่ดินเป็นรูปภาพ เช่น ที่นา ชุมชน ไร่ข้าว ไร่ยา ไร่ข้าวโพด สวนมะม่วง พื้นที่ป่า ในรายละเอียด
- 5) แลกเปลี่ยนพูดคุยจากการทำข้อมูลแผนที่รอบนอก เพิ่มเติมรายละเอียดจากข้อมูลที่ได้ให้สมบูรณ์ขึ้น

2.2 การสร้างแผนภูมิความสัมพันธ์

2.2.1 วิเคราะห์ผู้เกี่ยวข้อง (Stake Holder Analysis) เป็นเครื่องมือที่ทำให้ทราบถึงผู้เกี่ยวข้องกับการดำเนินงานนี้มีขอบเขตและสัมพันธ์กับใครบ้าง เกิดความชัดเจนเกี่ยวกับกลุ่มเป้าหมายหลัก รอง และกลุ่มพันธมิตรที่ต้องประสานงาน ทรัพยากรบุคคลที่จะมาสนับสนุนโครงการ เช่น มีใครเกี่ยวข้องกับโครงการบ้าง มีบทบาทต่อโครงการอย่างไร มีใครสนับสนุนบ้าง เพื่อมาช่วยกันคิด และช่วยกันทำงาน อีกทั้งยังทำให้ทราบว่าทำงานกับใคร (กลุ่มเป้าหมายคือใคร) ใครเป็นคนดำเนินโครงการต่อ (ทราบความยั่งยืน / ต่อเนื่องของโครงการ)

วิธีการดำเนินการ

- 1) แบ่งผู้เข้าร่วมเป็นกลุ่มย่อย ให้แต่ละกลุ่มวิเคราะห์จากโครงการของตนเองว่ามีใครบ้างจะเป็นผู้ที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับโครงการนั้นๆ โดยการใช้สัญลักษณ์สีแทนกลุ่มต่างๆ ดังนี้
- 2) การวิเคราะห์กลุ่มผู้เกี่ยวข้อง กำหนดสัญลักษณ์ สี แทน กลุ่มผู้เกี่ยวข้อง เช่น
สีแดง หมายถึง ผู้ที่เข้าร่วม / ใครที่เราเน้น (กลุ่มเป้าหมายหลัก, เป้าหมายรอง)
สีดํา หมายถึง ผู้ที่ร่วมสนับสนุนกิจกรรม /งานโครงการ /พันธมิตร / แนวร่วม
สีเขียว หมายถึง ผู้ที่จะช่วยดำเนินงานต่อไปในกรณีที่โครงการสิ้นสุด

ในแต่ละกลุ่มหลังทั้ง 3 กลุ่ม มีกลุ่มย่อยๆ ไร่บ้าง หรือสามารถที่จะระบุเป็นตัวบุคคลให้ชัดเจนไปเลยก็ได้ในบางกรณีที่บุคคลนั้นมีผลสำคัญต่อการดำเนินงานมาก

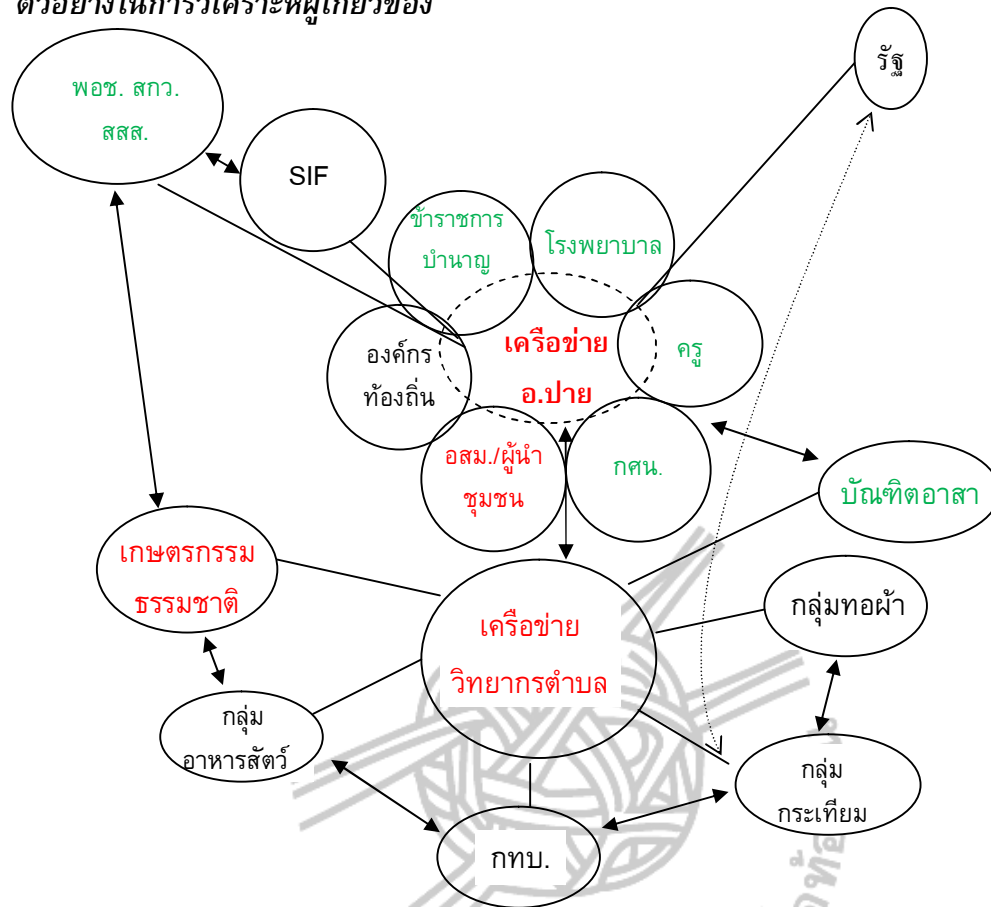
การวิเคราะห์ความสำคัญ ใช้ ขนาด ของวงกลม กำหนด วงกลมขนาดใหญ่แทนความสำคัญมาก วงกลมที่เล็กลงแทนความสำคัญที่ถดถอยมาตามลำดับ

การวิเคราะห์ความสัมพันธ์ ใช้ ระยะห่าง แทนความใกล้ชิดโครงการ แสดงความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดมาก หรือห่างออกไป ระดับของการเข้ามามีส่วนร่วม

- 3) ระดมความเห็นจากผู้เข้าร่วม ว่า ในการทำงานเรื่องนั้นๆ มีผู้ที่เกี่ยวข้องในลักษณะใด (สีต่างๆ) มีความสำคัญมากน้อยเพียงใด (ขนาดของวงกลม) มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับเรื่องนั้นๆ อย่างไร(ระยะห่างใกล้-ไกล) โดยทำเป็นแผนภูมิความสัมพันธ์ (ดูตัวอย่างหน้า 10)

หมายเหตุ ในกลุ่มองค์กรที่มีความชัดเจนในเป้าหมายการทำงาน การใช้เครื่องมือวิเคราะห์ผู้เกี่ยวข้องนี้เป็นส่วนสำคัญในการจัดวางบทบาทของผู้เกี่ยวข้องที่ชัดเจนขึ้น และเครื่องมือนี้เหมาะสำหรับการทำงานในรูปแบบของ “เครือข่าย” เพราะมีผู้เกี่ยวข้องมากหลายระดับและคนมาจากหลายพื้นที่จึงต้องทำความเข้าใจในเรื่องนี้ร่วมกันก่อน

ตัวอย่างในการวิเคราะห์ผู้เกี่ยวข้อง¹

2.2.2 แผนผังเครือญาติ เป็นอีกเครื่องมือที่ช่วยให้ชุมชนได้ถ่ายทอดข้อมูลความสัมพันธ์เพื่อประโยชน์ต่อการสร้างการมีส่วนร่วมในการปฏิบัติงานร่วมกัน

วิธีการในการทำแผนผังเครือญาติ

- 1) ทีมงานควรมีความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับประชากรในชุมชนว่ามีตระกูลสำคัญกี่ตระกูล และแต่ละตระกูล มีสมาชิกในตระกูลมากน้อยเพียงใด โดยหาข้อมูลทุกวิทยุมิติที่ตั้งของชุมชนมาเป็นข้อมูลพื้นฐาน ร่วมกับการสอบถามพูดคุย
- 2) เลือกตระกูลที่มีสมาชิกมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับตระกูลอื่นมาเป็นจุดเริ่มต้น ในการทำข้อมูลผังเครือญาติ
- 3) ใช้สัญลักษณ์แทนเพศหญิง(สามเหลี่ยม) และชาย(วงกลม) เครื่องหมายแทนความสัมพันธ์ เช่น + คือ แต่งงานกัน ลำดับบน คือ พ่อแม่ ลำดับล่าง คือ ลูก และ หากเสียชีวิตแล้วให้ขีดเส้นพาดไว้

¹ ที่มา : สรุปรเวทีฝึกอบรมเชิงปฏิบัติการ เครือข่ายคณะทำงานเสริมสร้างความเข้มแข็งองค์กรชุมชน

สายเหนือ "การจัดกระบวนการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม สู่การสร้างเครือข่ายภาคประชาสังคม" จังหวัดแม่ฮ่องสอน

- 4) แลกเปลี่ยนพูดคุยจากการทำข้อมูลแผนผังเครือญาติ เพิ่มเติมรายละเอียดจากข้อมูลที่ได้ให้สมบูรณ์ขึ้น

2.2.3 **แผนผังองค์กรชุมชน** เป็นเครื่องมือที่ช่วยในการระดมข้อมูลกลุ่มองค์กรต่าง ๆ ที่มีอยู่ในชุมชน และเป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของกลุ่มต่าง ๆ ที่มีกันและกัน และความสัมพันธ์ที่มีผลต่อศักยภาพของชุมชน

วิธีการทำแผนผังองค์กรชุมชน

- 1) ทีมงานควรมีความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับกลุ่มองค์กรในชุมชน ว่ามีกลุ่มสำคัญกี่กลุ่ม และแต่ละกลุ่ม มีสมาชิกในกลุ่มมากน้อยเพียงใด โดยหาข้อมูลทุกข้อมูมที่ตั้งของชุมชนมาเป็นข้อมูลพื้นฐาน ร่วมกับการสอบถามพูดคุย
- 2) เลือกตัวแทนกลุ่มเป้าหมายระดับตัวแทนกลุ่ม ที่มีความหลากหลาย มีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน ในการทำข้อมูลผังองค์กรชุมชน
- 3) แลกเปลี่ยนพูดคุยจากการทำข้อมูลแผนผังองค์กรชุมชน เพิ่มเติมรายละเอียดจากข้อมูลที่ได้ให้สมบูรณ์ขึ้น

2.3 **เส้นทางประวัติศาสตร์ชุมชน (Time Line)** เป็นเครื่องมือในการชักชวนแลกเปลี่ยนพูดคุยเกี่ยวกับความเป็นมาของชุมชน โดยย้อนกลับไปได้มากที่สุดเพื่อสำรวจดูเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในชุมชน ในทุก ๆ ด้าน และสามารถให้เกิดการวิเคราะห์ข้อมูลเพื่อทบทวนความเป็นมาของเรื่องราวต่าง ๆ ในชุมชน ทั้งด้านเศรษฐกิจ การเมือง สังคม สิ่งแวดล้อม วัฒนธรรม และทบทวนประสบการณ์การปรับตัวของชุมชนแต่ละยุคสมัย ซึ่งนอกจากจะเป็นการสร้างสัมพันธ์ที่ดีกับชุมชนแล้ว ยังช่วยให้สามารถทำความเข้าใจกับที่มาที่ไปของปรากฏการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นชุมชน การเข้าใจมิติทางประวัติศาสตร์จะทำให้ทั้งชาวบ้านและผู้ที่ใช้เครื่องมือนี้ มองเห็นว่า อะไรเป็นสาระสำคัญที่ควรใส่ใจ อะไรเป็นทุนของชุมชนที่สามารถนำมาใช้ในปัจจุบัน อะไรเป็นสิ่งที่ไม่อาจแก้ไขได้

การแบ่งยุคสมัยอาจจะพิจารณาจากประวัติศาสตร์ของประเทศ หรือประวัติศาสตร์ของชุมชน หรือเรื่องราวที่ชุมชนให้ความสำคัญ ซึ่งอาจไม่จำเป็นที่จะต้องเป็นเหตุการณ์เดียวกันกับประวัติศาสตร์ของชาติ การที่ต้องใช้เส้นทางประวัติศาสตร์ชุมชนในการพูดคุยเพราะเป็นการกำกับประเด็นของการพูดคุยให้อยู่ในประเด็นนั้นๆ

คำถามสำคัญในการศึกษาเส้นทางประวัติศาสตร์ของชุมชน ประกอบด้วย 3 ส่วนคือ 1) อะไรคือเหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้น 2) เหตุการณ์นั้นๆ ได้ส่งผลกระทบต่อคนในชุมชนอย่างไร 3) ชุมชนมีการปรับตัวอย่างไร

วิธีการทำเส้นทางประวัติศาสตร์

- 1) ลากเส้นสมมุติ กลางกระดาน หรือกระดาน
- 2) สอบถามถึงเหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นในชุมชนในแต่ละช่วงเวลาจากผู้เข้าร่วม แล้วมีผู้บันทึกเหตุการณ์ต่างๆ ตามลำดับเวลาบนเส้นสมมุติ

- 3) สอบถามรายละเอียดตามลำดับว่า แต่ละเหตุการณ์ ส่งผลกระทบต่อแต่ละคนอย่างไร ส่งผลกระทบต่อชุมชนอย่างไร และแต่ละคนมีการปรับตัวอย่างไรในช่วงเวลานั้นๆ หรือ ชุมชนมีการปรับตัวอย่างไรในช่วงเวลานั้นๆ และบันทึกข้อมูลไว้ตามช่วงเวลาในข้อ 2)
- 4) สรุปพัฒนาการของชุมชนในช่วงเวลาต่างๆ ร่วมกัน ซึ่งให้เห็นการเปลี่ยนแปลง และ ศักยภาพในการปรับตัวของชุมชน หากมีเวลาสามารถเชื่อมโยงข้อมูลที่ส่งผลกระทบต่อ กันในแต่ละช่วงเวลา

หากเป็นไปได้ ในการศึกษาเส้นทางประวัติศาสตร์ของชุมชน นอกจากการพูดคุยกับผู้เฒ่าผู้แก่ ในชุมชนแล้วอาจศึกษาข้อมูลได้จากสมุดบันทึก หรือเอกสารอ้างอิงต่างๆ ที่มีอยู่ในชุมชน รวมทั้งการสร้างโอกาสให้เด็กเยาวชนได้ร่วมเรียนรู้จากผู้เฒ่าผู้แก่ไปพร้อมๆ กันด้วย

หมายเหตุ : ข้อควรระวัง

เน้นการเก็บข้อมูลโดยการสัมภาษณ์ โดยไม่ใช่เครื่องมือเส้นทางประวัติศาสตร์กับการพูดคุย ทำให้ชาวบ้านไม่เห็นเรื่องราวที่ต่อเนื่อง ไม่เกิดการลำดับความคิด ไม่เกิดการทบทวนตนเอง

2.4 **การทำตารางจัดลำดับ (matrix ranking) หรือให้คะแนน (scoring)** เป็นเครื่องมือที่จะช่วยลำดับความสำคัญจากประเด็นที่ได้จากระดมสมองและต้องการหาประเด็นหรือสิ่งที่กลุ่มเป้าหมายให้ความสำคัญหรือเร่งด่วน เพื่อสะท้อนความเห็นโดยรวมของกลุ่มเป้าหมายว่าให้ความสำคัญกับเรื่องหรือประเด็นใดเป็นพิเศษ

วิธีการทำตารางจัดลำดับหรือให้คะแนน

- 1) ตัดสินใจเลือกที่จะจัดลำดับหรือให้คะแนนเรื่องอะไร เช่น ต้นไม้ ต้นไม้ที่เป็นอาหาร ไม้ดอกไม้ประดับ ประเภทเชื้อเพลิง ผลไม้
- 2) ค้นหาผู้ให้ข้อมูลหลัก คนเดียวหรือมากกว่า ที่มีความรู้ในเรื่องนี้และมีความเต็มใจที่จะพูดคุยอภิปราย
- 3) พูดคุยกับผู้เข้าร่วมกิจกรรม และร่วมกันตัดสินใจว่าจะจัดลำดับหรือให้คะแนนของสิ่งใด
- 4) สำหรับแต่ละรายการ ถามว่าของสิ่งนั้นคืออะไร อะไรอีก แล้วมีอะไรอีกและของนั้นเลวอย่างไร อะไรอีก และอะไรอีก
- 5) เขียนเกณฑ์เหล่านั้นให้ครบถ้วนโดยพยายามเปลี่ยนจากสิ่งที่เป็นด้านลบให้เป็นด้านบวก
- 6) ขอให้ผู้ร่วมกิจกรรมจัดลำดับหรือให้คะแนนแต่ละรายการ โดยกำหนดให้ 1=ดีที่สุด 2=ดีรองลงไป หรือให้คะแนนแต่ละรายการจากคะแนนเต็ม 10 หรือ 5 หรือ 3
- 7) ถามคำถามอื่น ๆ เพิ่มเติม เช่น
 - เกณฑ์ข้อใดสำคัญที่สุด
 - ถ้าจำเป็นต้องเลือกเพียงข้อเดียว คุณจะเลือกข้อใด
 - คุณมีแต่ละรายการเป็นจำนวนเท่าไร และต้องการจะมีเท่าไร

ข้อควรระวัง

- อย่าใช้เกณฑ์ของตัวเอง นอกจากจะแยกจากเกณฑ์ของผู้ร่วมกิจกรรมอย่างชัดเจน
- อย่าบรรยายให้การอบรม แต่จงฟังและเรียนรู้

คำแนะนำ

- พยายามซักถามเจาะลึกถึงเกณฑ์อื่น ๆ
- ติดตามเพิ่มเติมในประเด็นที่สนใจ
- ลองพยายามทำกิจกรรมนี้กับคนกลุ่มอื่น
- คิดค้นหาวิธีการใหม่ ๆ ในการทำกิจกรรมและปล่อยให้ผู้ร่วมกิจกรรมคิดค้นหาวิธีของพวกเขาเอง

การจัดลำดับจะใช้ได้ดีในกรณีที่มีรายการไม่เกิน 7 รายการ ส่วนการให้คะแนนจะใช้ได้โดยไม่จำกัดจำนวนรายการ แต่ถ้ามีจำนวนรายการไม่มาก ควรจะให้คะแนนโดยใช้คะแนนเต็ม 10 แต่ถ้ามีจำนวนรายการมากขึ้นควรจะให้คะแนนเต็ม 5 และถ้ามีจำนวนรายการมากก็ควรใช้คะแนนเต็ม 3 เท่านั้น

ตัวอย่าง การสรุปลำดับความสำคัญของต้นไม้ที่จะปลูกของหญิงชาวบ้าน 4 คน ในหมู่บ้านแห่งหนึ่ง

เกณฑ์/ชื่อต้นไม้	ก	ข	ค	ง	จ	ฉ
ให้ร่มเงา	1	3	3	2	6	5
ใช้เป็นยา	1	-	-	-	-	-
ใช้เป็นอาหาร	1	-	2	-	3	4
มีความคงทน	3	5	4	1	2	6
ใช้ทำเครื่องใช้ในบ้าน	2	6	5	1	3	4
ใช้สร้างบ้าน	1	4	4	2	3	4
ให้ผล	1	5	2	1	3	5
ใช้เป็นเชื้อเพลิง	1	2	2	2	2	2
ป็นได้ง่ายและปลอดภัย	-	-	-	1	2	-
เป็นรายได้	2	6	3	1	4	5
ใช้ทำเครื่องมือการเกษตร	2	-	-	1	5	6
ไม่มีหนาม	2	2	2	1	5	6
ใช้เป็นถ่าน	-	-	-	-	-	1
ถ้าคุณเลือกได้ชนิดเดียวคุณจะปลูกต้นอะไร	2	5	4	1	3	6

ซึ่งจากตารางข้างต้นจะเห็นว่า ต้นไม้ ง. เป็นต้นไม้ที่ชาวบ้านให้ความสำคัญมากที่สุด โดยถูกเลือกเป็นลำดับที่ 1 ถึง 8 เกณฑ์ รองลงมา คือ ต้นไม้ ก. ค. จ. และ ข. ตามลำดับ

2.5 ทำปฏิทินแบบต่าง ๆ

ปฏิทินอาหารจากป่า ปฏิทินอาหารจากน้ำ

ปฏิทินผักพื้นบ้าน ปฏิทินการเพาะปลูก

ปฏิทินประเพณีวัฒนธรรม

ฯลฯ

ปฏิทินแบบต่าง ๆ ใช้เป็นเครื่องมือระดมข้อมูลเพื่อวางแผนการผลิตหรือวางแผนการทำงานในช่วงเวลา เช่น การผลิต พืชอาหารจากป่า พืชอาหารจากน้ำ ประเพณีในชุมชน

วิธีการ

- 1) ที่ทีมงานนำข้อมูลการสอบถามพูดคุย จากภาพตัดขวาง แผนที่รอบนอก แผนที่องค์กร ชุมชน แผนที่รอบใน หรือโองชีวิต มาออกแบบตารางปฏิทินหรือวงกลมปฏิทินให้มี รายละเอียดในการเติมข้อมูล
- 2) เลือกตัวแทนกลุ่มเป้าหมายระดับตัวแทนกลุ่ม ที่มีความหลากหลาย มีแลกเปลี่ยน เรียนรู้ร่วมกัน ในการทำข้อมูลปฏิทินแบบต่างๆ
- 3) แลกเปลี่ยนพูดคุยจากการทำข้อมูล เพิ่มเติมรายละเอียดจากข้อมูลที่ได้ให้สมบูรณ์ขึ้น

2.6 โองชีวิต โองชีวิตเป็นเครื่องมือในการสร้างการมีส่วนร่วมในการทำข้อมูลเกี่ยวกับแหล่งที่มา ของรายได้ และรายจ่ายของชุมชน

วิธีการ

- 1) เลือกตัวแทนกลุ่มเป้าหมายที่มีความหลากหลาย มีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน ในการ ทำข้อมูลโองชีวิต โดย
 - เตรียมสื่อ ภาพโองบนกระดาษรูป
 - ระดมข้อมูลจากผู้เข้าร่วม เรื่อง รายได้ –รายจ่าย โดยแบ่งเป็น รายได้ภาค การเกษตร และรายได้นอกภาคการเกษตร, รายจ่ายนอกภาคเกษตร และ รายจ่ายในภาคการเกษตร
 - นำข้อมูลที่ได้มานำเสนอในสื่อที่เตรียมไว้ โดยแบ่งเป็น 4 ส่วน คือ ส่วนบน ประกอบด้วยรายได้ภาคการเกษตร และรายได้นอกภาคการเกษตร ที่ไหลเข้า ปากโอง) โดยใช้ขนาดของเส้นแทนความมาก-น้อยของรายได้ที่ไหลเข้า ส่วน ด้านล่างคือ รูรั่วที่เป็น รายจ่ายนอกภาคเกษตร และรายจ่ายในภาคการเกษตร โดยให้ขนาดของรูรั่วแทนความมาก-น้อยของรายจ่ายที่ไหลออกจากโอง
- 2) แลกเปลี่ยนพูดคุยจากการทำข้อมูล เพิ่มเติมรายละเอียดจากข้อมูลที่ได้ให้สมบูรณ์ขึ้น ร่วมกันจัดลำดับรายได้ – รายจ่าย โดยการให้สมาชิกในกลุ่มติดสติ๊กเกอร์ (ใช้สติ กเกอร์ 2 สี คนละ 2 ชิ้น)
- 3) นำข้อมูลที่ได้มานำเสนอในตาราง โดยเรียงลำดับจากมาก- น้อย เพื่อเป็นฐานข้อมูล ระดมแนวทางแก้ไข

หมายเหตุ หากเป็นไปได้ทีมงานควรเตรียมข้อมูลทุติยภูมิด้านเศรษฐกิจของชุมชน เป็นแนวคำถามชวนคุย

2.7 การเดินสำรวจ (transect walks) เป็นเครื่องมือในการสำรวจทรัพยากรของชุมชนจากพื้นที่จริง สามารถสร้างการมีส่วนร่วมและถ่ายทอดความรู้ ภูมิปัญญาที่สั่งสมมาจากรุ่นหนึ่งสู่คนรุ่นใหม่ได้เป็นอย่างดี

วิธีการ

- 1) ค้นหาคนในท้องถิ่นที่มีความรู้ ความสามารถและความเต็มใจที่จะเดินและช่วยเหลือ
- 2) พูดคุยอภิปรายกับพวกเขาเกี่ยวกับเรื่องต่าง ๆ ที่ต้องการศึกษาสำรวจ เช่น ดิน ต้นไม้ พืชผล ฯลฯ และกำหนดเส้นทางเดินอย่างคร่าว ๆ (การทำแผนที่อย่างมีส่วนร่วมสามารถช่วยในเรื่องนี้ได้)
- 3) มอบหมายงานในที่มงาน
- 4) เดินสำรวจ โดยพยายามให้ครอบคลุมสภาพที่แตกต่างกันหลายสภาพ
- 5) สังเกต ชักถาม ฟัง (อย่าบรรยายให้การอบรม)
- 6) ถามถึงปัญหาและโอกาสต่าง ๆ อภิปราย
- 7) สังเกตถึงความแตกต่าง การเปลี่ยนแปลง บริเวณ (Zone) ต่าง ๆ

หมายเหตุ

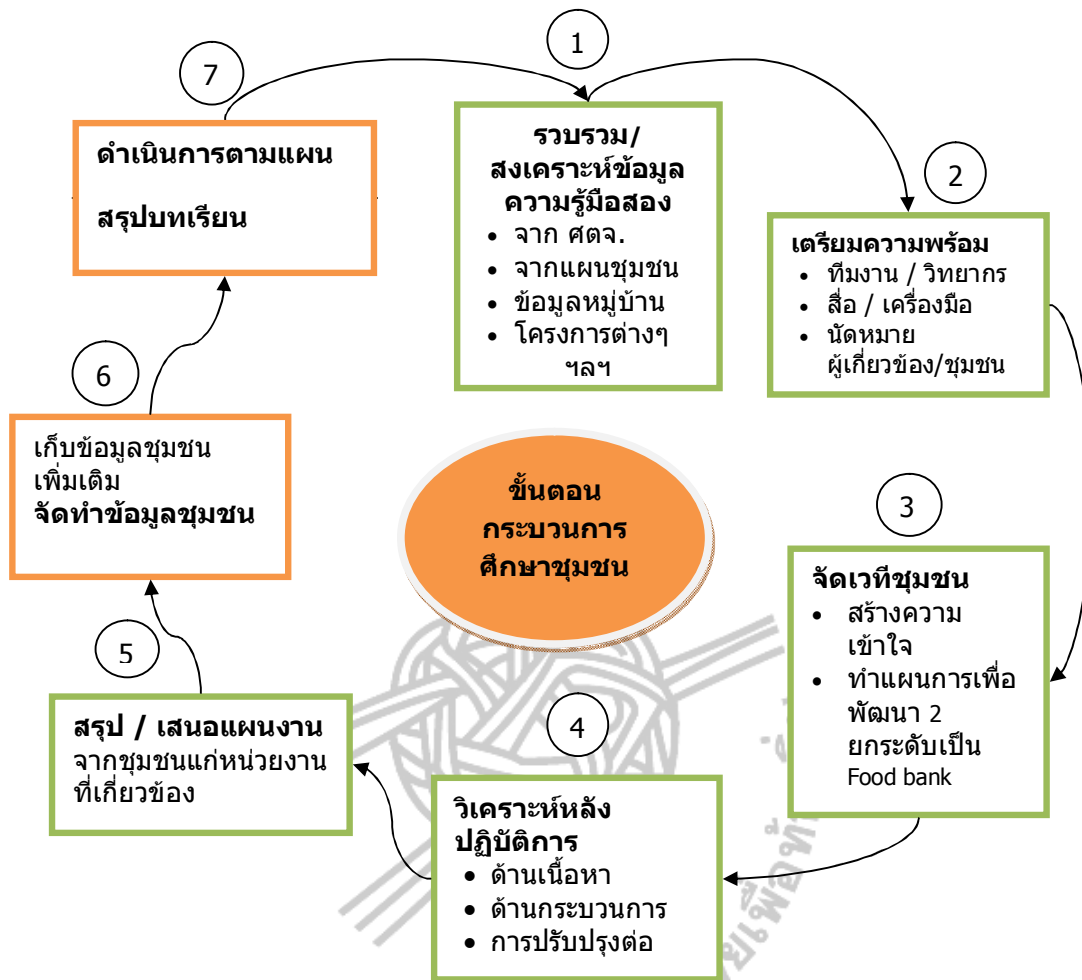
ข้อควรระวัง

- อย่าเร่งรัด
- อย่าบรรยายให้การอบรม

คำแนะนำ

- ให้ความสนใจในกิจกรรม
- สงสัยไม่รู้
- คิดค้นหาวิธีใหม่ ๆ ในการทำกิจกรรม และปล่อยให้ผู้ร่วมกิจกรรมคิดค้นหาวิธีของพวกเขาเอง

ตัวอย่างขั้นตอนการศึกษาชุมชนอย่างมีส่วนร่วม²

กระบวนการจัดเวทีในชุมชน ภายใน 1 วัน (เช้า-บ่าย)

- ชี้แจงวัตถุประสงค์ของเวทีและ แนะนำตัว
- แบ่งกลุ่มย่อย เพื่อทบทวนสถานการณ์ของชุมชนในด้านต่างๆ หรือตามประเด็นการทำงาน
 - รู้จักกระบวนการผลิตภายในชุมชน เช่น การเพาะปลูก การเลี้ยงสัตว์
 - รู้จักระบบทรัพยากรของชุมชน เช่น ฐานทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า
 - ชุมชนรู้จักตนเอง เช่น ประวัติศาสตร์ชุมชน วัฒนธรรม ภูมิปัญญาท้องถิ่น ผู้นำ-กลุ่มองค์กรภายในชุมชน การบริโภคของชุมชน ความสัมพันธ์ภายในชุมชน ความสัมพันธ์กับภายนอกชุมชน
- สรุปภาพรวม และเติมเต็มข้อมูลจากกลุ่มย่อย
- ชุมชนและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องร่วมกันสังเคราะห์ข้อมูล เพื่อกำหนดเป็นแผนความต้องการ

² ปรับปรุงจาก หลักสูตรการวิเคราะห์ชุมชนแบบมีส่วนร่วม เพื่อพัฒนาและยกระดับสู่หมู่บ้านธนาคารอาหารชุมชน” ศูนย์ประสานงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นจังหวัดแม่ฮ่องสอน, 2549.

แนวทางการวิเคราะห์ในกลุ่มย่อย

ระบบการผลิต

เพื่อทราบสถานการณ์การผลิตในชุมชน ซึ่งจะนำไปสู่การสนับสนุนด้านการผลิตพืชและสัตว์ของชุมชนได้อย่างถูกต้อง

เนื้อหาในการวิเคราะห์

- แนวคิด และรูปแบบในการผลิต เช่น เกษตรพันธะสัญญา, เกษตรเพื่อการบริโภค, เกษตรอินทรีย์, เกษตรผสมผสาน ฯลฯ
- เป้าหมายในการผลิต เช่น เพื่อบริโภค เพื่อขาย
- ประเภท ชนิด พืช สัตว์ที่ผลิตภายในชุมชน
- การใช้ปัจจัยการผลิต เช่น เมล็ดพันธุ์ ปุ๋ย ยา แหล่งน้ำ แรงงาน
- การจัดการผลผลิต เช่น ทำพันธุ์ บริโภค แบ่งปัน ขาย
- กลุ่มอาชีพ ผู้รู้ที่เกี่ยวข้องในการผลิตพืชและสัตว์
- การสนับสนุนจากหน่วยงานด้านการผลิตพืชและสัตว์
- ผลกระทบที่เกิดขึ้นจากการผลิต

เครื่องมือที่ใช้

- การศึกษาเอกสารมือสองที่เกี่ยวข้อง เช่น สถิติการปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์ของชุมชน ความเหมาะสมของการปลูกพืช เลี้ยงสัตว์โดยดูจากข้อมูลสภาพพื้นที่ สภาพดิน สภาพน้ำ, การจัดการผลผลิต, ปัญหา-ศักยภาพของชุมชน
- การสังเกตการณ์
- การสนทนากับกลุ่มเป้าหมาย, การสัมภาษณ์แบบเจาะลึก
- แบบสอบถาม
- การระดมความคิด โดยการใช้แผนที่รอบใน-รอบนอก การใช้บัตรคำ ปฏิทินการผลิต

ตัวอย่างแนวคำถาม

- มีการปลูกพืชอะไรบ้าง ระบบการปลูกพืชเป็นอย่างไร (ทำไร่ ทำนา ทำสวน ฯลฯ)
- พืชแต่ละชนิดใช้พื้นที่เท่าไร ครัวเรือนที่ปลูกพืชแต่ละชนิด
- ชนิดของพันธุ์พืช และการจัดการพันธุ์พืช
- ใช้ปัจจัยการผลิตอะไรบ้าง ปัจจัยการผลิตมาจากไหน
- รูปแบบการจัดการผลผลิตเป็นอย่างไร เช่น รายครัวเรือน, รวมกลุ่ม
- ปริมาณพืชที่ปลูกเพียงพอต่อการบริโภคหรือไม่ รายได้จากการขายเป็นอย่างไร, ต้นทุนการผลิตเป็นอย่างไร
- มีหน่วยงานเข้ามาสนับสนุนหรือไม่ อย่างไร

- มีผู้รู้ ภูมิปัญญาในการปลูกพืชหรือไม่ อย่างไร เช่น ความรู้เรื่องการคัดเลือกเมล็ดพันธุ์ ความรู้เรื่องการขยายพันธุ์ การดูแลรักษา ฯลฯ
 - ปัญหาที่พบในการเพาะปลูกเป็นอย่างไร มีความพยายามแก้ปัญหาอย่างไร
- สำหรับ การเลี้ยงสัตว์ก็ใช้คำถามในแนวเดียวกัน ทั้งนี้อาจต้องพิจารณาถึงบริบทชุมชนเป็นหลัก เช่น ชาติพันธุ์ สภาพที่ตั้งของชุมชน วิถีชีวิตวัฒนธรรมที่เป็นลักษณะเฉพาะของแต่ละชุมชน

บทบาทของวิทยากรประจำกลุ่ม สรุปข้อมูลที่สำคัญ ทั้งด้านสภาพปัญหา และศักยภาพของชุมชน ที่สามารถนำมาพัฒนาระบบการผลิต โดยควรเน้นระบบการผลิตที่ใช้ศักยภาพของชุมชนเป็นหลัก

ระบบทรัพยากร

เพื่อทราบสถานการณ์ด้านดิน น้ำ ป่า ของชุมชน ทั้งด้านการมีอยู่ การจัดการ และผลกระทบ ซึ่งจะนำไปสู่การจัดการอย่างรู้คุณค่าโดยชุมชน

เนื้อหาในการวิเคราะห์

- สภาพดินและพื้นที่ทำกินเป็นอย่างไร เช่น ความอุดมสมบูรณ์ของผืนดิน การจัดการโดยชุมชน สภาพปัญหาและการแก้ไขปัญหาที่ผ่านมา
- สภาพน้ำและการจัดการเป็นอย่างไร เช่น แหล่งน้ำในชุมชน การใช้ประโยชน์ การดูแลโดยชุมชน สภาพปัญหาและการแก้ไขปัญหาที่ผ่านมา
- สภาพป่าและการจัดการเป็นอย่างไร เช่น ประเภทของป่า การใช้ประโยชน์ และการจัดการโดยชุมชน สภาพปัญหาและการแก้ไขปัญหาที่ผ่านมา
- แหล่งอาหารในธรรมชาติ
- ผู้รู้หรือกลุ่มจัดการ ภูมิปัญญาในการจัดการดินน้ำป่า
- หน่วยงานที่สนับสนุน
- การเปลี่ยนแปลง (เชิงปริมาณ/คุณค่า) และผลกระทบที่เกิดขึ้น

เครื่องมือที่ใช้

- การศึกษาเอกสารมือสองที่เกี่ยวข้อง เช่น แผนที่แสดงสภาพของพื้นที่, ความสูง-ชั้น, ความอุดมสมบูรณ์, การจัดการของชุมชน, ปัญหา-ศักยภาพของชุมชน
- การสังเกตการณ์, การสำรวจ (ถ้ามีเวลา)
- การสนทนากับกลุ่มเป้าหมาย, การสัมภาษณ์แบบเจาะลึก
- การระดมความคิด โดยการใช้แผนที่รอบนอก ปฏิทินอาหารจากป่า (พืช สัตว์ สมุนไพร)

ตัวอย่างแนวคำถาม

- สภาพดิน/พื้นที่ทำกินของชุมชนมีลักษณะเป็นอย่างไร มีการใช้ประโยชน์ในแต่ละที่อย่างไร
- ระยะเวลาในการใช้ประโยชน์จากที่ดิน
- แหล่งน้ำสำคัญของชุมชนมีกี่แห่ง และมีการใช้ประโยชน์จากแต่ละที่อย่างไร

- วิธีการนำน้ำจากแหล่งน้ำมาใช้ประโยชน์อย่างไร มีการจัดการร่วมกันของชุมชนอย่างไร
- ปริมาณน้ำเพียงพอต่อการใช้หรือไม่ อย่างไร
- สภาพของป่าของชุมชนเป็นอย่างไร มีการเปลี่ยนแปลงอย่างไรบ้างตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน
- รูปแบบการจัดการป่าของชุมชนเป็นอย่างไร
- มีการใช้ประโยชน์จากป่าอย่างไรบ้าง
- ปัญหาหรือผลกระทบจากการใช้ที่ดิน น้ำจากแหล่งน้ำ หรือป่าอย่างไร และมีการแก้ปัญหาอย่างไร
- ชุมชนมีความเชื่อ ภูมิปัญญา พิธีกรรมที่เกี่ยวกับการใช้ที่ดิน แหล่งน้ำ ป่า หรือไม่อย่างไร
- ในรอบปีมีการหาอาหาร-ยาจากธรรมชาติ (พืช สัตว์บก สัตว์น้ำ สัตว์ปีก สัตว์เลื้อยคลาน สมุนไพร) อย่างไรบ้าง
- สถานการณ์ของอาหารที่หาได้จากธรรมชาติเป็นอย่างไรบ้าง
- ชุมชนมีเป้าหมายและวิธีการในการดูแลรักษาทรัพยากรธรรมชาติในชุมชนอย่างไรบ้าง

หมายเหตุ ในการตั้งถามควรคำนึงถึงบริบทของชุมชนเป็นหลัก ว่าเป็นชาติพันธุ์ใด ที่ตั้งของชุมชนมีป่าหรือตั้งอยู่ใกล้เมือง

ชุมชนรู้จักตนเอง

เพื่อทราบวิถีชีวิต ระบบเศรษฐกิจของชุมชน ศักยภาพ ทุนเดิมในการจัดการชุมชน และนำไปสู่การรับรู้และเข้าใจผลกระทบที่เกิดขึ้นกับตนเองและชุมชน

เนื้อหาที่วิเคราะห์

ประวัติศาสตร์ชุมชน วัฒนธรรม ภูมิปัญญาท้องถิ่น ผู้นำ-กลุ่มองค์กรภายในชุมชน การบริโภคของชุมชน ความสัมพันธ์ภายในชุมชน ความสัมพันธ์กับภายนอกชุมชน สถานการณ์ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นชุมชน ปัญหาและการแก้ไขปัญหา

เครื่องมือที่ใช้

- การศึกษาเอกสารมือสองที่เกี่ยวข้อง เช่น ข้อมูลประชากร ชาติพันธุ์ ศาสนา การศึกษา การปกครอง แผนชุมชน ข้อมูลร้านค้าในชุมชน ข้อมูลรายได้ รายจ่าย ต้นทุนการผลิตด้านต่างๆ
- การสังเกตการณ์, การสำรวจ (ถ้ามีเวลา)
- การสนทนากับกลุ่มเป้าหมาย, การสัมภาษณ์แบบเจาะลึก
- การระดมความคิด โดยการใช้แผนที่รอบใน ปฏิทินประเพณีวัฒนธรรม ผังองค์กรชุมชน ผังเครือญาติ ทำเนียบผู้รู้ ไร่ชีวิต

ตัวอย่างแนวคำถาม

- ชุมชนมีประเพณี วัฒนธรรม ภูมิปัญญาในด้านใดบ้าง ประเพณี วัฒนธรรม ภูมิปัญญานั้นๆ จัดเพื่ออะไร จัดเมื่อใด มีใครเกี่ยวข้องบ้าง

- ประเพณี วัฒนธรรมภูมิปัญญาในเรื่องนั้นๆ มีสถานภาพอย่างไร (คงอยู่ สูญหาย กำลังรื้อฟื้น) ผู้รู้ในแต่ละด้านคือใคร
- ชุมชนมีวิธีการสืบทอดประเพณี วัฒนธรรม ภูมิปัญญาอย่างไรบ้าง
- ชุมชนมีกลุ่มองค์กรอะไรบ้าง แต่ละกลุ่มดำเนินการด้านใด มีสมาชิกเป็นใคร มีโครงสร้างการทำงานอย่างไร มีการบริหารจัดการอย่างไร มีเงินทุน หรือแหล่งสนับสนุนจากที่ใดบ้าง
- ชุมชนมีระบบการบริโภคอย่างไร เช่น อะไรต้องซื้อ อะไรที่สามารถจัดหาได้เอง
- ชุมชนมีรายได้ รายจ่ายในเรื่องใดบ้าง รายได้ รายจ่ายในเรื่องใดสูงสุด เพราะอะไร
- ชุมชนจะสามารถลดรายจ่าย หรือเพิ่มรายได้ในส่วนใด ด้วยวิธีการใด
- หากต้องการเพิ่มรายได้หรือลดรายจ่ายต้องการการสนับสนุนอะไร อย่างไร

การทำกิจกรรมในกลุ่มย่อย มีความสำคัญมากเพราะจะทำให้บุคคลภายนอกเห็นศักยภาพของชุมชน ได้รู้ว่าใครรู้ในเรื่องใด มากน้อยเพียงใด เห็นผู้ที่จะสานงานต่อ และหากกระบวนการดีก็จะเป็นการสร้างความสัมพันธ์กับชุมชนได้ระดับหนึ่ง อีกทั้งชุมชนได้มีโอกาสทบทวนข้อมูล ความรู้ของชุมชนร่วมกัน ทำให้ตระหนักถึงปัญหา และมองเห็นศักยภาพ ทูตเดิมในเรื่องที่ได้ร่วมกันให้ข้อมูล ตรวจสอบ และวิเคราะห์ ซึ่งจะเป็นฐานสำคัญที่จะทำให้เกิดการกำหนดแผนกิจกรรมที่สอดคล้องกับสภาพปัญหา และบริบทของพื้นที่

บทบาทของวิทยากรควรเน้นเรื่องดีๆ ที่มีในชุมชน เพื่อให้ชุมชนตระหนักถึงคุณค่าของความรู้ของชุมชน และความสำคัญของการพึ่งพาตนเอง การจัดการชุมชนบนฐานการมีส่วนร่วมของสมาชิก.

การสังเคราะห์ข้อมูลภาพรวมสู่การจัดทำแผนชุมชน

